

Az itt vázolt újfajta együttműködést az érintett országok intézményei és – még inkább – hozzáértő szakemberei vihetik csak sikerre. Indításként célszerű volna egy ankétot szervezni, és egy közös – programkimunkáló – titkárságot "találni" hozzá.

/TRANCYGIER, T.: O potrebe a predpokladosh spolupráce knižnic krajin srednej a východnej Európy. = Knižnice a informácie, 23. köt. 5. sz. 1991. p. 233–234./

(F. T.)

Az európai könyvtárközi kölcsönzés és dokumentumellátás áttekintése

A könyvtár-automatizálás és hálózatszervezés európai helyzetéről 1990 májusában Brüsszelben tartottak konferenciát. Ennek előkészítése keretében és az UNESCO anyagi támogatásával született meg az a tanulmány, amely – a Szovjetuniótól eltekintve – az európai könyvtárközi kölcsönzést és dokumentumellátást értékeli. A tanulmányra az IFLA Nemzetközi Kölcsönzési Irodája (Office of International Lending = OIL) kapott felkérést, amely kérdőíves felmérést és irodalomtanulmányozást is végzett. A felmérés keretében 950 európai könyvtárnak küldtek ki kérdőívet a *World Guide to Libraries* és a *World of Learning* c. kiadványra támaszkodva. Ezekben a könyvtárakban több mint 1000 folyóíratra fizettek elő. A kérdőívekből 424 felhasználható érkezett vissza, éspedig 208 egyetemi, 80 közművelődési, 27 nemzeti és 109 szakkönyvtártól. Magyarországról 6 könyvtártól érkezett vissza értékelhető kérdőív a megkeresett 12 közül.

Könyvtárközi kölcsönzési rendszerek

A könyvtárközi kölcsönzésnek különböző belföldi és nemzetközi formái alakultak ki Európában. A *centralizált* rendszer, amelynek esetén a könyvtárközi kölcsönzési kérések teljesítése egy nagy központi gyűjteményre koncentrálódik, ritka. Ilyennek tekintik az angol nemzeti könyvtár dokumentumellátó szolgálatát (British Library Document Supply Centre = BLDSC), minthogy a szóban forgó igények elsősorban oda irányulnak, de nem kizárólagosan, mert az egyes angol könyvtárközi együttműködési rendszerek egymás között közvetlenül is sokat kölcsönöznek.

A félig vagy teljes mértékben *decentralizált* rendszerek gyakoribbak. Ezek alapjait speciális gyűjtőkörű nagykönyvtárak adják. Itt vagy meghatározott tárgykörök (pl. a korábbi NSZK), vagy kijelölt tudományterületek szerint (Hollandia) szolgáltatják az irodalmat.

A skandináv államokban sajátos kétféle rendszer honosodott meg: a kérések először a nagy, általános gyűjtőkörű könyvtárakhoz kerülnek, és csak szükség esetén jutnak tovább más típusú könyvtárakhoz teljesítés végett.

Néhány országban teljesen decentralizált rendszer található, amely a nagy, általános gyűjtemények mellett a szakkönyvtárakra és a könyvtárak jóakarására támaszkodik (Belgium, Izland). Máshol, bár a rendszer decentralizált, törvényi rendelkezések teszik a részvételt a könyvtárak köteleességévé (Olaszország).

Vannak olyan országok is, ahol egyáltalán nincs szervezett könyvtárközi kölcsönzési rendszer (Görögország), vagy csak részleges rendszer van (Spanyolország), amely nem funkcionál hatékonyan.

Nemzetközi könyvtárközi kölcsönzési rendszer

Az IFLA fontosnak tartja, hogy a nemzetközi könyvtárközi kölcsönzés előmozdítása érdekében minden államban szervezzenek az ilyen tevékenységet legalább koordináló központot. Ennek alakulásáról adatokat gyűjt abban az esetben is, ha a forgalom lebonyolításában nem vesz részt. Ilyen központ található Nagy-Britanniában, a skandináv országokban, és néhány volt szocialista országban. A többi államban – nem lévén ilyen központ – a könyvtárak saját leleményességükre vannak hagyatva. Az így lebonyolított forgalom adatai azután nem is kerülnek be az érintett ország vonatkozó statisztikájába, ami hátrányosan hat a páneurópai rendszer kialakítására is.

Központi katalógusok

A központi katalógusok elvileg mindenképpen fontosak a könyvtárközi kölcsönzés szempontjából, de gyakorlatilag csak akkor, ha könnyen el lehet őket érni, és naprakész állapotban vannak. Dél- és Kelet-Európában a legtöbb központi katalógus még kartoték vagy nyomtatott formában létezik. Észak- és Nyugat-Európában már gyakoriak a különféle automatizált katalógusok, és a külföldi könyvtárak számára is rendelkezésre állnak. Szabványosítási erőfeszítések folynak a felvételek és információk cseréje, a különböző számítógépes adatbankok lekérdezhetőségének előmozdítása érdekében. Ebből a szempontból igen fontosak a LASER (Nagy-Britannia), a PICA (Hollandia) és a DBMIST (Franciaország) között folyó kísérletek. Skandinávia központi katalógusai

nak jelentősége is megnőtt, ami szoros kapcsolatban van egyebek mellett a szóban forgó országok nyelvirodalmával.

A felmérés kapcsán a legtöbben a *Zeitschriftendatenbank* használatát jelentették; a 83 érdekelt könyvtár közül 40 az NSZK-ban, a többi Ausztriában, Svájcban, Belgiumban, Hollandiában és Svédországban működik. A skandináv központi folyóirat-katalógus (*Scandinavian Union Catalogue of Periodicals* = *NOSP*) használóinak több mint 90%-a az említett régió országaiban található.

A forgalom mennyisége

A könyvtárközi kölcsönzési forgalom adatainak teljességét illetően mind országoként, mind nemzetközi viszonylatban nagy fogyatékoságok mutatkoznak. Ez nagyrészt arra vezethető vissza, hogy sok felkért könyvtár – jelen esetben több mint a fele – nem volt hajlandó részt venni a felmérésben. Szembeötlő az a lényeges eltérés, ami a könyvtárak által küldött és a kapott kérések száma között mutatkozik az országos és a nemzetközi szintű összesítésekben. Ennek oka feltehetően az, hogy míg kis számban sok könyvtár kezdeményez könyvtárközi kölcsönzési kéréseket, addig ezek teljesítése aránylag kevés nagyobb könyvtárban koncentrálódik.

Az eljárási és a számontartási gyakorlatban meglévő különbségek (küldött, kapott, kielégített, ki nem elégített, visszaküldött, tovább küldött kérés) ugyancsak torzítólag hatnak a forgalom összesített adataira. Az említett nehézségek miatt a forgalom mennyiségének megítélésénél célszerű elsősorban a könyvtárhoz érkezett, azaz a kapott kérések számára helyezni a hangsúlyt. A cikk egyébként az ún. "turnover" módszert alkalmazza, amelynek értelmében az elküldött kérések összesített mennyiségét hozzáadják a beérkezett, azaz a kapott kérések összesített mennyiségéhez; a kettő együttvéve a leginkább alkalmas arra, hogy megjelenítse a kereső könyvtár és a kölcsönző könyvtár közötti kétirányú forgalom tényleges mennyiségét.

A belföldi forgalom

A küldött könyvtárközi kölcsönzési kérések száma nem érte el a 2,25 milliót, ugyanakkor a kapott kéréseké csaknem 5,8 millió volt. Így a küldött és kapott kérések száma együttesen megközelítette a 8 milliót. A belföldi forgalom mértékét, illetve hatékonyságát a 100 ezer lakosra vetített kérések számával lehet értékelni. Eszerint a legnagyobb forgalmat Svédország produkálta 6127 kéréssel. További sorrend: Dánia (5486), Finnország (4937), Nagy-Britannia (4876), NSZK (4094). Magyarország sok más állammal együtt a 700 kérést sem érte el 100 ezer lakosonként.

A nemzetközi forgalom

A külföldre küldött könyvtárközi kölcsönzési kérések száma közel 281 000 volt. 20 ezernél több kérést mindössze 3 államból küldtek külföldre (Ausztria, Finnország, Dánia).

A többiből jóval ezalatt, közülük csak néhány ilyen esetet jelentettek. A külföldről érkezett kérések zöme néhány állam (Nagy-Britannia, Németország, Franciaország, Hollandia, Svédország) nagyobb könyvtáira koncentrálódott. Ebben észrevehető szerepük volt a nyelvi, történelmi, kulturális vonatkozású kapcsolatoknak is.

Bár a kérések zöme viszonylag kevés könyvtárra összpontosult, kisebb számú nemzetközi kérést a felmért könyvtárak mintegy kétharmada kapott, illetve elégített ki. A kapott külföldi kérések összesen csaknem 988 000 kérést tettek ki. A kérések csaknem 80%-át Nagy-Britannia kapta, utána következett az NSZK, Svédország, a volt NDK, Ausztria és Hollandia.

A turnover módszer alkalmazásával a nemzetközi kölcsönzési forgalom mennyisége 1 269 000 kérésre (tranzakcióra) tehető. A legtöbbet kölcsönző állam Nagy-Britannia, amely 774 000 kéréssel többet teljesített, mint amennyit maga küldött külföldre. Ausztria 7000, az NSZK 37 000, az NDK 22 000, Svédország 21 000 kéréssel kapott többet, mint amennyit maga küldött. A nyelvi vonatkozások jelentősége ezen a téren is nyilvánvaló, így pl. Magyarország, Finnország és Olaszország igen kevés kérést kapott az általa külföldre küldött kérések számához képest.

A kért anyagok típusa és nyelve

A kérések mintegy 45%-a monográfiákra, 50%-a folyóiratokra, 5%-a pedig a jelentésirodalomra és disszertációkra vonatkozott. Az egyéb anyagok (zenei, audiovizuális dokumentumok, fordítások) iránti kérések nem voltak számottevőek.

A kért dokumentumok a legtöbb ország esetében (a saját nyelvén megjelent irodalomtól eltekintve) angol nyelvűek voltak. A könyvtárak 21%-ában az "angol nyelvűség" meghaladta a 90%-ot.

A kérések teljesítésének mértéke

Belföldi teljesítési arány

A könyvtárak a belföldi kérések magas teljesítési arányáról számoltak be: a kérő könyvtárak 68%-a legalább 80%-os teljesítési arányt jelentett. A nagyobb teljesítési arány elsősorban a centralizált vagy félig centralizált rendszerekben mutatkozott (Nagy-Britannia, NSZK), az osztott hálózati rendszerekben ez az arány alacsonyabb (Hollandia), viszont meglepő, hogy a teljesen decentralizált belga rendszer ugyancsak magas (80%) aránymutatóval dicsekedhet.

A kéréseket kapó könyvtárak ezzel szemben jóval alacsonyabb teljesítési arányt jelentettek, ami arra vall, hogy a belföldi forgalom jelentős része egynél több potenciális ellátó igénybevételével bonyolódik le. A kölcsönzést ténylegesen abszolváló könyvtáraknak mindössze 40%-a jelentette, hogy a tőle kért dokumentumok 80%-át küldeni tudta.

Nemzetközi teljesítési arány

A külföldre kéréseket küldő könyvtáraknak csak 34%-a jelentett 80%-os vagy ennél magasabb tel-

jesítési arányt, 46%-a pedig 50% alatti. Vagyis a helyzet jóval kedvezőtlenebb, mint a belföldi forgalom tekintetében.

A külföldi kérésekkel megkeresett könyvtárak 49%-a ért el 80%-os vagy ennél magasabb teljesítést, és csak 11%-a jelentett 50% alatti teljesítménymutatót.

Kölcsönzések és fotómásolatok

Általában azt lehetett várni, hogy a folyóiratokra vonatkozó kérések teljesítése fotómásolatok útján, a monográfiákra vonatkozóké pedig a kért dokumentumok tényleges kölcsönadásával történik. A felmérés azonban a két teljesítési forma gyakorisága tekintetében igen változatos képet mutatott, úgyhogy az adatok alapján modellértékű megállapítás, illetve szabály sem belföldi, sem külföldi vonatkozásban, sem a küldött, sem a kapott kérések oldaláról nem alkotható.

Új technológia bevezetése és használata

Az új technológiát Európa-szerte igen változó mértékben és módon honosítják meg. Elsősorban Skandinávia, Nagy-Britannia, az NSZK, a Benelux-államok, Ausztria és Franciaország jár elől ezen a téren; Kelet- és Dél-Európa országai a fejlődés igen eltérő fokán állnak.

A telex használatát a könyvtáraknak mindössze 8,3%-a jelentette kérései továbbításával kapcsolatban, miközben vannak, akik ezt már nem tekintik eléggé korszerű távközlési eszköznek. Finnországban, Nagy-Britanniában és Hollandiában a telexen feladott kérések nagyrészt már továbbfejlesztett módon, elektronikus postai közlés formájában jutnak el a címzetthez. A kelet-európai országok általában még kedvelik a telexet.

A fax használata a könyvtárakban gyorsan terjed, de – kivéve Görögországot – Kelet- és Dél-Európában még kevésbé használatos. Elsősorban dokumentumok továbbítására szolgál, a kérések továbbítására ritkábban.

A kereskedelmi adatbankoknak online keresésére és kéréstovábbítására való használata a felmérésbe bevont könyvtáraknak csak szűkebb körében honosodott meg. A könyvtáraknak mindössze 4%-a alkalmazza ezt a lehetőséget kéréseivel kapcsolatban.

Az online rendszerek Európa számos országában széles körben terjedtek el. A legtöbb skandináv országnak online kapcsolata van a Skandináv Központi Folyóirat-Katalógussal (NOSP), és legtöbbjük nemzeti katalógusa is elérhető így. Az NSZK-ban is nagy lendülettel folyik a regionális központi katalógusok automatizálása, bár ennek könyvtárközi kölcsönzési jelentősége az erősen specializált könyvtáraknál fogva nem számottevő. Fontos szerepet játszik viszont az angol VISCOUNT adatbank, amely átfogó katalógusa London és a délkeleti régió (London and South East Region, LASER) könyvtári hálózata anyagának, sőt a BLDSC 1980 óta beszerzett anyagának felvételeit is tartalmazza. Magyarországnak és Spanyolországnak a külföldi időszak kiadványokról van online katalógusa. A legtöbb Dél- és Kelet-Európában lévő ország még nem építette ki online katalógusait, de Jugoszláviában már kísérletek folynak e téren, és külön rendszereket építenek ki az egyes tudományágak szerint (pl. az orvostudomány).

Az elektronikus postát a könyvtárak 6,4%-a használja.

A CD-ROM igénybevétele jelenleg az ekként hozzáférhető katalógusok lekérdezésére korlátozódik, de ha összekapcsolják a telekommunikációs rendszerekkel, lehetővé teszi a keresések közben szükségesnek ítélt dokumentumok kérésként való azonnali közlését és továbbítását is. A CD-ROM és a fax összekapcsolásával pedig a kért dokumentumok egy-két percen belüli elektronikus továbbítása is megoldódik. A CD-ROM használata elsősorban Nagy-Britanniában, Ausztriában, Belgiumban, Spanyolországban és Franciaországban terjedt el, de gyors térhódításra lehet számítani Észak- és Nyugat-Európa többi országában is.

A kérés és a kért dokumentum továbbításának módja

A kérések és a dokumentumok továbbításának Európában még mindig a leggyakoribb módja a postai szállítás. A légi szállítás jelentősége is növekszik, főleg az Európán kívüli országokkal kapcsolatban. Futárszolgálattal belföldi vonatkozásban jelentős számú francia, német, angol, magyar és lengyel könyvtár él, elsősorban dokumentumok továbbításával kapcsolatban. Az expressz posta igénybevételét kevés ország jelezte, kivéve a magyar, lengyel és csehszlovák könyvtárakat, amelyek elég gyakran "kontaktálnak" így. A telefon használata elsősorban belföldi vonatkozásban általános, nemzetközi kérésekkel kapcsolatban kevésbé. A telex belföldi használatát 96, nemzetközi használatát pedig 78 könyvtár jelentette a kérések továbbításában. A távmásolás alkalmazása annak ellenére igen kismértékű, hogy nagyon gyorsan fejlődik. Faxot 87 könyvtár vesz igénybe a belföldi kérések és a dokumentumok továbbításához, nemzetközi viszonylatban 56 könyvtár továbbít kéréseket, 48 pedig dokumentumokat a segítségével. Az elektronikus posta igénybevétele a kérések továbbítására megközelítőleg olyan gyakori, mint a faxé, azonban csak az országok szűkebb körében.

A teljesítési idő

A könyvtárközi kölcsönzési rendszerek egyik fontos hatékonysági kritériuma a kérés teljesítésének időtartama, miközben nem hagyható figyelmen kívül a kérést küldő könyvtár időráfordítása, és a kérés kielégítésének időigénye sem. A könyvtárak mintegy háromnegyed része 5 napon belül, de közülük sok még aznap vagy másnap elégíti ki az igényeket. 6–20 nap közötti igénykielégítési időre több mint 20%-uknak, 5%-uknak pedig még ennél is hosszabb-

ra van szükségük. Az utóbbiak általában komplikált esetekkel állnak szemben (a teljesítés érdekében további könyvtárakat kell megkeresniük).

A hosszabb időráfordítás nincs szoros kapcsolatban a könyvtár átkölcsönző forgalmának nagyságával. A kérések fotómások formájában történő teljesítése általában rövidebb idő alatt megy végbe, mint az eredeti dokumentumok megküldése.

Korlátozások a könyvtárközi kölcsönzésben

A könyvtárak általában a referenz és bibliográfiai típusú dokumentumok, a régi és ritka művek, a hírlapok és audiovizuális anyagok könyvtárközi kölcsönzésétől zárkoznak el. Néhány könyvtár politikai indítékú korlátozást is alkalmaz. Így az albán könyvtárak nem kölcsönöznek Izrael, Korea, Dél-Afrika, az USA és a volt Szovjetunió könyvtárainak. Svájc viszont Albániának és Törökországnak nem hajlandó kölcsönözni, egy ír könyvtár pedig Olaszországnak.

Térítések

A belföldi könyvtárközi kölcsönzésekért a könyvtárak 51%-a kér térítést, a többi nem. Jelenleg sehol sincs tiszta térítési modell, sőt még az egyes könyvtár típusokon belül sem alakult ki azonos gyakorlat. A BLDSC térítési szelvényei mindenestre már-már nemzeti valutának tekinthetők.

A nemzetközi könyvtárközi kölcsönzést a könyvtárak 53%-a térítés ellenében látja el, 47%-a nem. Egyes országok könyvtárjai a belföldi kölcsönzésekért inkább kérnek térítést, mint a külföldről érkező kérések teljesítéséért. A nemzetközi könyvtárközi kölcsönzési gyakorlattól sem deriválható valamennyire is általános modell.

A legtöbb könyvtár a reprográfiai és a postai költségek fedezésére elegendő összeget kér térítésként. A fix összeget kérő könyvtárak általában a tevékenység rezsiköltségeit is beszámítják a térítésbe.

Pénzügyi helyzet

A felmérésben részt vevő könyvtárak közül mindössze 57-nek van a könyvtárközi kölcsönzésre elkülönített költségvetési kerete. Ezek között nem szerepel sem a BLDSC, sem pedig a francia INIST, nyilvánvalóan azért, mivel a könyvtárközi kölcsönzés elsődleges feladataik közé tartozik. Az érintett könyvtárak mintegy 25%-ának 7500 USD-nél kevesebb az évi kerete erre a feladatra, egy-egy könyvtárban pedig 150 000, 250 000, illetve 350 000 USD ez az összeg. A többi könyvtár e feladatait egyéb kereteinek terhére látja el, ami hosszú távon nem mondható megnyugtatónak, és nem felel meg a könyvtárközi kölcsönzés fontosságának.

Személyzet

A könyvtárak közül 398 (93%) jelentette a könyvtárközi kölcsönzéssel foglalkozó személyi

állományát: 15 könyvtárban több mint 12 fő, 6-ban 10–12 fő, 19-ben 6–10 fő, 49-ben 4–6 fő, 205-ben pedig legfeljebb 1 fő vagy ennél kevesebb (részmunkaidőben) foglalkozik könyvtárközi kölcsönzéssel. A létszám nincs szükségképpen összhangban a forgalommal.

Szerzői jog

A felmérésben érintett valamennyi ország – Albánia kivételével – tagja az Egyetemes Szerzői Jogi Konvenciónak vagy a Berni Konvenciónak, ami bizonyos korlátozásokat is jelent a szabadon, illetve a szerzői jogtulajdonos engedélye nélkül másolható anyag mennyisége tekintetében. Minthogy jogszabályok a legtöbb országban nem szabályozzák a könyvtárak ilyen irányú tevékenységét, másolási szolgáltatásaikkal kapcsolatban esetenként felvetődhet a jogi lehetőségek túllépésének kérdése, aminek tisztázására azonban a bizonyítás nehézségei miatt peres úton nemigen szokott sor kerülni. Az esetleges vitás kérdések elkerülése végett a két nagy másoló könyvtár, a BLDSC és az INIST megfelelő egyezményt is kötött a szerzői jogtulajdonosokkal a másolás legtöbb formájának alkalmazhatóságáról.

Következtetések

Egyes könyvtárak páneurópai könyvtárközi kölcsönzési rendszerről álmodnak. Mielőtt azonban ez megvalósulhatna, még egész sor tennivaló van hátra. Jelenleg ugyanis a nem megfelelő katalógusok több országban akadályozzák a nemzetközi könyvtárközi kölcsönzési rendszerben való hatékony részvételt. Olykor a belföldi átkölcsönzési rendszerek sem működnek olajozottan. Technológiai téren szükséges a berendezések, a keresőnyelvek, a közlési formák szabványosítása, illetve a szabványok javítása. A térítési gyakorlatok összehangolása (esetleg az utalvány – kupon – rendszer kiterjesztésével) ugyancsak napirenden van. A jogi akadályok (szerzői jog, vámmellenőrzés) vizsgálata sem halasztható sokáig a dokumentumtovábbítás megjavítása szempontjából. Az Európai Közösség 12 tagállama koncentrált erőfeszítéseivel saját határain belül sokban hozzájárulhat a problémák megoldásához. Ezek a megoldási módok később alkalmazhatók lehetnek a többi államban is. E törekvéseket a könyvtárosok is ellenőrizhetik vagy befolyásolhatják szakmai tevékenységük vagy személyes ráhatásuk révén. Minden bizonnyal Európának van a világon a leggazdagabb és legsokoldalúbb kulturális öröksége, amelynek a legfejlettebb technológiákkal és tudományos kutatásokkal szoros kapcsolatban kell tovább bővülnie. A lehetőség tehát óriási; kérdés, hogy a könyvtári és tájékoztatási közösség képes-e elősegíteni e lehetőségek valóra váltását a használók javára.

/CORNISH, G. P.: A European-wide survey of interlending and document supply. = *Interlending and Document Supply*, 19. köt. 2. sz. 1991. p. 39–52./

(Balázs János)